

NÕUKOGUDE LIIDU LAGUNEMINE UEMAS VENE MEMUAARKIRJANDUSES

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@mail.ee

On kirjeldatud, refereeritud ja analüüsitud Nõukogude Liidu lagunemise kajastumist Vene (Nõukogude) riigi- ning ühiskonnategelaste mälestustes, mis on ilmunud peamiselt viimase kümne aasta vältel Venemaal. Autoritest on vaatluse all NSV Liidu president ja NLKP peasekretär Mihhail Gorbatšov, tema lähimad abid Anatoli Tšernjajev ning Andrei Gratšov, literaat ja endine dissident Aleksandr Zinovjev, KGB esimees Vladimir Krjutškov, KGB erukindral Vjatšeslav Šironin, NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimees Nikolai Rõžkov, Venemaa Föderatsiooni esimene valitsusjuht Jegor Gaidar, prominentsed poliitikud ning Vene Riigiduuma liikmed Dmitri Rogozin ja Aleksei Mitrofanov. Viimasel ajal Venemaal tugevnenud impeeriumi nostalgia avaldab mõju ka memuaar-kirjandusele, kus Liidu lagunemise kohta on kaks vastandlikku vaatepunkti: 1) impeeriumi hukk oli loomulik ja see tulnuks ammu lammutada; 2) Liit tulnuks säilitada ja seda saanuks arukama tegutsemise korral ka teha. Nii Gorbatšov kui ka tema oponendid unitaariigi pooldajate ringkonnast on veendunud, et Liitu saanuks säilitada. Mõlemad süüdistavad teineteist ja Boriss Jeltsinit impeeriumi lagundamises. Moderniseerimise teooria pooldajad kalduvad üliriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ja nõukogude süsteemi kriisi. Balti rahvaste vabadusliikumisel oli Nõukogude Liidu lagunemisel tähtis, kuid mitte peamine roll nagu iseseisvunud Venemaal.

IMPEERIUMI NOSTALGIA

Nõukogude Liidu (edaspidi ka Liidu) lagunemine on teema, millel on tänapäeva Venemaa ühiskonnas lai kõlapind. Kuidas sai võimalikuks veel hiljuti täiesti võimatu näiv asjaolu, et üks kahest maailma üliriigist varises ootamatult kokku ja jõudude vahekord maailmas muutus radikaalselt üllatavalt lühikese ajaga? See küsimus on seotud tänaste venemaalaste identiteediotsingutega, postimperiaalse ja postsovetliku nostalgia tugevnemisega ühiskondlikus mõttes ning avalikus elus. Kremli uus poliitiline stiil koos musklite näitamisega, mis seab eesmärgiks taastada endise üliriigi vägevus, ainult toidab ja soosib niisugust nostalgiat. Neid, kes ülistavad kadunud maailmariiki ja impeeriumiideed, on rohkesti: kirjanikud Valentin Rasputin ja Aleksandr Prohhanov, geopoliitik Aleksandr Dugin, võimule lähedal seisvad poliittehnooloogid Stanislav Belkovski ning Gleb Pavlovski, kui nimetada mõnd avaliku arvamuse mõjutajat. Läkitusel Venemaa Föderatsiooni nõukogule

2005. aastal nimetas president Vladimir Putin Nõukogude Liidu hukku (*крушение*) sajandi suurimaks geopoliitiliseks katastroofiks. Mõned eksperdid on sellest välja lugenud avalikku soovi Nõukogude Liit sisuliselt taastada.¹ Apelleerimine mineviku sümbolitele (näiteks suur võit 1945, riigihümni meloodia, punalipp armee lipuna) on poliitilise protsessi juhtimise mõjus instrument.

Jegor Gaidari sõnul domineerib Venemaa avalikus arvamuses praegu niisugune maailmapilt: 1) 20 aastat tagasi eksisteeris stabiilne, arenev, võimas riik – Nõukogude Liit; 2) kahtlased ja veidrased inimesed (võimalik, et välismaa agendid) mõtlesid välja poliitilised ning majanduslikud reformid; 3) nende reformide tagajärjed osutusid katastroofilisteks; 4) aastail 1999–2000 tulid võimule need, kes tunnevad muret riiklike huvide pärast; 5) pärast seda hakkas elu paremaks minema. See müüt on autori sõnul tõest niisama kaugel kui 1920.–1930. aastail levinud populaarne legend reedetud, kuid võitmatust Saksamaast.²

Küsitlused näitavad, et märgatav nihe venemaalaste teadvuses imperiaalse mõtteviisi tugevnemise poole on aset leidnud just Putini presidendiks oleku ajal. Aastail 1998–2003 kasvas ligi kolm korda nende venemaalaste protsent, kes hindasid Stalinit positiivselt (19%-lt 53%-le), ja rohkem kui neljandik oli valmis hääletama türanni riigi etteotsa ka praegu.³ Samu tendentse võib täheldada Vene propaganda väljas asuvate eestivenelaste juures. 2005. aastal uskus 38% küsitletud mitte-eestlastest, et Eesti ühines Nõukogude Liiduga vabatahtlikult, ja ainult 17%, et Eesti okupeeriti.⁴ Impeeriumi kaotuse valu on kerge ekspluateerida, õhutamaks suurriiklikku teadvust, ksenofoobiat, antiameerikanismi ja üldse läänevastastust, mis on jälle moes.⁵ Postimperiaalne sündroom on avaldanud oma mõju ka mäletamisele ja poliitilisele memuaarkirjandusele.

Vene poliitikas, ideoloogias, humanitaar- ja sotsiaalteadustes käib võitlus erinevate suundade vahel. Seetõttu pole küllaldast alust kõnelda mingist kindlast üheselt formuleeritud Vene ajaloo kontseptsioonist, kuid teatud domineerivad tendentsid on selgesti näha. Vene postsovetlikus ühiskondlikus mõttes on geopoliitilisel vaatenurgal suur tähtsus. Läänemeelsed atlantistid ja mondialistid, euraasialased ning slavofiilsusele tuginevad isolatsioonistid murravad piike Venemaa oleviku ja tuleviku üle.⁶ Ekspansionistid, patrioodid, natsionalistid, kommunistid, natsionaal-

¹ **Herkel, A.** Pikk tee kommunismi hukkamõistmiseni. – Rmt: **Herkel, A.** Vene mõistatus. Ilmamaa, Tartu, 2007, 203–204.

² **Гайдар Е. Т.** Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. РОССПЕН, Москва, 2006, 18–19.

³ Samas, 17.

⁴ **Lauristin, M.** Hästi lõimunute rolli on alahinnatud. – Mõte. Eesti Päevalehe ühiskondlik-poliitiline ajakiri, 2007, 28. sept, 6–7; **Koch, T.** Venelaste arvates astus Eesti 1940. aastal vabatahtlikult NSVLi. – Postimees, 2007, 21. mai.

⁵ Vt raamatuid seeriast “Venemaa tee”, nt **Казинцев А.** На что мы променяли СССР? Симулякр, или стекольное царство. Яуза, Эксмо, Москва, 2004.

⁶ Vt **Сорокин К. Э.** Геополитика современности и геостратегия России. РОССПЕН, Москва, 1996; **Колосов В. А., Мироненко Н. С.** Геополитика и политическая география. Аспект Пресс, Москва, 2001; **Нартов Н. А.** Геополитика. 2-е изд. Единство издательство политической литературы. Москва, 2002; **Сенчагов В. К.** Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие. Финанстатинформ, Москва, 2002.

liberaalid, natsionaalbolševikud jt võtavad sõna “destruktiivse” europotsentrismi vastu.⁷ Ksenofoobia lääne vastu on vene eliidi seas ja rahvahulkades süvenenud mitmel põhjusel, sh ametliku propaganda mõjul. Putin on edasi arendanud nn Primakovi doktriini läänest kaugenemise osas seoses nii viimase kriitikaga Venemaa juhtkonna aadressil kui ka Kremlis enda võimuambitsioonidega, mida soosivad energiakandjate kõrged hinnad.

Kirjanduses on tõstatunud küsimus Venemaal (NSV Liidus) toimunud muutuste ajaloolisest mõttest ja olemusest – kas need vastavad Venemaa rahvuslikele huvidele? – ning sotsiaalsest hinnast, dramaatilistest tagajärgedest miljonitele inimestele.⁸ Märgitud on sadamate kaotust, territooriumist ilmajäämist, Venemaa surumist 17.–18. sajandi piiridesse, rahvastiku vähenemist poole võrra ja 20 miljoni kaasmaalase probleemi.

Nõukogude Liidu lagunemise kohta on kaks äärmuslikku seisukohta: 1) impeeriumi hukk oli loomulik ja see tulnuks ammu lammutada; 2) Liit tulnuks säilitada ja seda saanuks arukama tegutsemise korral ka teha. Siit peamine küsimus: kas Liidu lagunemine oli möödapääsmatu või oli võimalus seda säilitada? Sellega on seotud veel teinegi küsimus: kas Liit langes sisemise haiguse ja separatismi tagajärjel või väliste tegurite, lääne poliitika, võidurelvastumise, nafta hindade languse jms tõttu? Nõukogude-järgses vene historiograafias ei leia me nendele küsimustele ühest vastust. Mingit konsensuslikku vaatepunkti impeeriumi lagunemisele pole. Juba 1990. aastate algul kujunes kirev spekter lähimöödaniku interpretatsioonidest, kus “revolutsionääride-purustajate” ja “fundamentalistide-säilitajate” (*охранители*) vahel ei saanud olla mingit kompromissi. Küll aga mahtus nende äärmuste vahele kirju diapason eri žanrites kirjutatud seisukohti. 1990. aastail avaldasid oma memuaarid paljud perestroikaaja juhtivad tegelased, kes nagu poliitikud alati ja kõikjal õigustavad oma tegusid, süüdistavad kunagisi vastaseid ning oponente ja võitlevad nii oma koha eest ajaloos.

Teaduskirjanduses tegelesid Liidu lagunemise temaatikaga lisaks ajaloolastele ka sotsioloogid, etnoloogid, poliitikateadlased jt humanitaaria-sotsiaalia esindajad, kelle visioonid kandusid edasi 21. sajandisse. Siingi etendas oma osa võimu poolt kultiveeritud poliitiline konjunktuur. Jeltsini võimuloleku ajal polnud terav kriitika Liidu “lagundajate” aadressil ametlikult soositud. Võimulähedastes ja sellega seotud akadeemilistes ringkondades serveeriti Liidu lõppu ebaseadlikult paratamatusena, mis tulenes kommunistliku süsteemi kriisist, kuna see ei kannatanud välja üleminekut demokraatiale ning turumajandusele; totalitaarset süsteemi polnud võimalik reformida.⁹ Sellele aitasid kaasa Gorbatšovi ebaõnnestunud ja poolikud

⁷ Vt nt **Кара-Мурза С. Г.** Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. Алгоритм, Москва, 2002, 4, 151 jm. Vt ka **Herkel, A.** Europotsentrism vene silma läbi. – Rmt: **Herkel, A.** Vene mõistatus, 224–228.

⁸ **Межуев Б. В.** Понятие “национальный интерес” в российской общественно-политической мысли. – Полис, 1997, 1, 5–6.

⁹ **Дмитренко В. П.** (toim). История России. С древнейших времен до конца XX века. XX век. Институт российской истории РАН, АСТ, Москва, 1996, 584–593.

reformid, passiivne rahvuspoliitika, kus pidanuks “demonstreerima poliitilist tahet ning otsustavust”. Ta jättis kasutamata võimaluse Liidu uuendamiseks aastail 1988–1989, millega olid tollal nõus isegi baltlased; kaotas dispuudid Baltikumis, kui ta püüdis veenda mässulisi vabariike Liitu edasi jääma.¹⁰

Nii Gorbatšov ja tema mõttekaaslased kui ka tema omaaegsed oponentid pahemalt, sh augustiputšistid-riigipöörased, on üksmeelsed selles, et Liitu saanuks säilitada. Mõlemad süüdistavad teineteist ja Jeltsinit riigi lagundamises. Jeltsini lähikondlased omakorda arvustavad liidulise juhtkonna “ebaadekvaatset” tegutsemist ja kalduvad üliriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ning nõukogude süsteemi kriisi.

Akadeemilises teaduskirjanduses, eriti politoloogilises, võib Liidu lagunemise põhjuste kohta samuti leida väga erinevaid, sageli vastupidiseid seletusi ja seisukohti. Sel teemal korraldatakse esinduslikke interdistsiplinaarseid ümarlaudu ja peetakse ikka veel tuliseid debatte. Professionaalsete ajaloolaste töödes on läbi paistvaid poliitilisi spekulatsioone tunduvalt vähem. Need autorid, kes aktsepteerivad muutuste, seega ka perestroika vajadust ja seletavad toimunut n-ö objektiivsete põhjustega – süsteemi kriisiga, mis kutsus esile revolutsiooni (selle dateerimises puudub üksmeel) –, lähtuvad üldjoontes moderniseerimise teooriast, mis läänes hakkas levima 1960. aastail.¹¹ Teised seevastu loevad toimunut kunstlikuks, eba-loomulikuks ja kalduvad pooldama vandenõu- (välise või sisemise)teooriate mitmesuguseid variante.¹²

VANDENÕU PERESTROIKA VASTU

Viimastel aastatel on avalikkuse ette jõudnud mitu olulist dokumentide kogumikku, mis kajastavad impeeriumi viimastel aastatel Nõukogude Liidu võimuladviskus toimunut, mille peamiseks sisuks olid Mihhail Gorbatšovi algatatud reformid – perestroika. Siin on aktiivsust üles näidanud Gorbatšov-Fond, publitseerides dokumente fondi arhiivist (AGF). 2006. aastal ilmus fondi väljaandel “NLKP KK poliitbüroos...”,¹³ milles on valik NLKP Keskkomitee sekretäri ja poliitbüroo liikme Vadim Medvedjevi ning Gorbatšovi abide Anatoli Tšernjajevi ja Georgi Šahnazarovi üleskirjutustest poliitbüroo istungitel ning teistel Keskkomitee kõrgetel foorumitel aastail 1985–1991. Teine Gorbatšov-Fondi oluline väljaanne on 2007. aastal ilmunud teose “Liitu oleks saanud säilitada.

¹⁰ Михайлов В. А. (toim). Национальная политика России: история и современность. Научный центр “Руссика”, ИИА “Русский мир”, Москва, 1997, 587.

¹¹ Vt Согрин В. В. Современная российская модернизация: этапы, логика, цена. – Вопросы философии, 1994, 11, 3–18.

¹² Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985–2005. (Новейшая история. Особый взгляд.) Русь-Олимп, АСТ, Астрель, Москва, 2007, 372–373.

¹³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Коост А. Черняев jt. Альпина Бизнес Букс, Москва, 2006.

Valge raamat¹⁴ uus, ümbertöötatud ja täiendatud trükk, kus lugejale pakutakse rikkalikku valikut mitmesuguse päritoluga dokumentidest ning materjalidest, mis on fookustatud perestroikaperioodi rahvuspoliitikale, eriti aga NSV Liidu lagunemise käigu, põhjuste ja tagajärgede kirjeldamisele. Esmatrükiga (1995) võrreldes on raamatusse lisatud kümne aastaga ilmunud uusi uurimistulemusi, intervjuusid, memuaare ja dokumente, mis varem polnud kättesaadavad. Mõlema raamatu projektijuhiks on Gorbatšovi endine abi välispoliitilistes küsimustes ajaloolane Anatoli Tšernjajev. Mõlemad raamatud on Gorbatšovi-kesksed, nende eesmärk on esitada niisuguseid dokumente ja ajaloosündmusi (fakte) ning nende interpretatsioone, mis näitavad perestroikat ja endist NLKP peasekretäri ning NSV Liidu ainsat presidenti positiivses valguses, sh tema tegevust Liidu reformimisel ja säilitamisel, lükates ümber süüdistused, nagu oleks Gorbatšov süüdi impeeriumi lagunemises. Gorbatšov-Fondi publikatsioonide keskne idee seisneb selles, et Liidu lagunemist kui globaalset katastroofi saanuks ära hoida, juhul kui Gorbatšov oleks saanud ja jõudnud ellu viia plaani teisendada unitaarriik demokraatlikuks, reaalseks, efektiivseks föderatsiooniks uue liidulepingu sõlmimisega, mis nurjati ühest küljest “reaktsioonilise”, “sisuliselt suurriikliku” augustiputšiga (mille tagajärjel vabariigid laiali jooksid) ning teisest küljest Venemaa suveräänseks kuulutamise ja Belovežje “seadusevastaste”, “hävituslike” kokkulepetega. Lepetele allakirjutajad Boriss Jeltsin, Leonid Kravtšuk ja Stanislav Šuškevitš, kes läksid rahva tahte (referendum 17. märtsil 1991) vastu, pole selle eest mingit vastutust kandnud – ei juriidilist, poliitilist ega moraalselt.¹⁵ Siin on ilmne Gorbatšovi ja tema lähikonna taotlus Putini-aegset konjunktuuri ning nostalgialainet ära kasutada, tõestamaks, et Gorbatšovi Liidu reformimise ja säilitamise kava oli ainuõige. Niisugusele ühekülgsel poliitilisele ja messianistlikule tendentsile vaatamata sisaldavad nimetatud kogumikud uut, unikaalset teavet, mis aitab heita valgust ka Balti küsimuse arutamisele kõige kõrgemates võimukoridorides. Valge raamatu uues väljaandes lükatakse ümber väited, nagu oleks Nõukogude Liit lagunened väljast suunatud õõnestustegevuse ja lääneriikide poliitika tagajärjel.

Mihhail Gorbatšov süüdistab Liidu lagunemises separatiste, natsionaliste ja kohalikku eliiti, kes, “pidades silmas omaenda auahneid ning omakasupüüdlikke ambitsioone, ajasid inimestele puru silma, uinutasid neid illusioonidega, nagu oleks eraldi parem ja kergem elada: nad mürgitasid inimeste päid natsionalistliku ideoloogiaga. Ja lõppkokkuvõttes petsid nad inimesi, otsustades Belovežskaja Puštšas NSV Liidule lõpu teha ja lubades säilitada riigi terviklikkuse Sõltumatute Riikide Ühenduse sildi all, millest kujunes viigileht Nõukogude Liidu laialisaatmisele.”¹⁶ On kummaline, et Gorbatšov näeb veel kümme aastat hiljem Saksamaa taasühine-

¹⁴ Союз можно было сохранить. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. 2-е изд., перераб. и доп. Тоим В. Т. Логинов, коост А. С. Черняев jt. Горбачев-Фонд, АСТ, Москва, 2007.

¹⁵ Samas, 5–10.

¹⁶ **Gorbatšov, M.** Kuidas see oli. Saksamaa taasühendamine. Sinisukk, 2001, 173. Raamatu venekeelne originaal ilmus 1999. aastal.

mises pidepunkti ja argumenti, õigustamaks Nõukogude Liidu säilitamist, asetades võrdusmärgi saksa rahva ning olematu “nõukogude rahva” vahele. Tunnistades saksa rahva õigust vabalt oma eluteed valida (milleks löid tingimused perestroika ja külma sõja taandumine), ei taha ta seda laiendada Liidu rahvastele, viidates 1991. aasta märtsireferendumi tulemustele.¹⁷ Ta mõistab hukka Jugoslaavia lagunemise, NATO laienemise itta, “uute sõltumatute riikide” (kelle hulka arvab ta tõenäoliselt ka Balti riigid) sidumise läänega, “uute eraldusjoonte” tekkimise Kesk- ja Ida-Euroopas, mis kõik takistavat Euroopa ühiskodu ehitamist. Endises nõukogude ruumis õigustab ta Venemaa “integratsioonipüüdlusi”. Kuna Nõukogude Liitu enam pole ja Venemaad pole piisavalt kaasatud uue Euroopa ülesehitamise, pigem on teda tõrjutud, siis on Gorbatšovi sõnul Euroopa protsessid takerdunud, deformeerunud ning omandanud asümmeetrilise iseloomu.¹⁸

7. aprillil 2005 pidas Gorbatšov kõne Venemaa Teaduste Akadeemias rahvusvahelisel konverentsil, kus ta esitas oma uuemad seisukohad perestroika ja Nõukogude Liidu lagunemise kohta. Tema sõnul oli Liit postsovetlikust Venemaast parem kas või seetõttu, et seal oli vähem bürokraatiat ja elanike reaaltulud olid isegi kriisiajal mitu korda suuremad kui praegu. Perestroika ei jooksnud ummikusse, vaid nurjati, ütleb Gorbatšov. Ta kinnitab, et 1991. aasta suvel vabariikidega kooskõlastatud liidulepingu allakirjutamine oleks olnud ainus õige tee ja päästnud Liidu, mille lagunemine polnud üldse mõödapääsmatu. Selle rikkus ära augustiputš. Gorbatšov tunnistab, et ta jäi kompartei reformimisega sotsiaaldemokraatlikus vaimus hiljaks, ei suutnud piiramatu võimuga harjunud üleliidulise bürokraatia tiibu kärpida ja tegi majanduspoliitilisi vigu. Ta tõmbab selge piirjoone perestroika, s.o iseenda ja Jeltsini “avantüristliku poliitika” vahele, mis tema sõnul oli populistlik pettus. Otsene süüdlane Liidu likvideerimises on Jeltsin, kes tõmbas kaasa ka Leonid Kravtšuki (Ukraina) ja Stanislav Šuškevitši (Valgevene). Samas paneb Liidu ainus president imeks, et keegi ei reageerinud: “...ei ajakirjanikud, ei kuulsad professorid-demokraadid, ei intelligents, ei noorsugu, ei naised, ei armee, ei kommunistid, kes püüdsid ja püüavad nüüd õigustada oma toetust GKTšP-le Liidu päästmisega. Vene NFSV, Ukraina ja Valgevene ülemnõukogud ratifitseerisid Belovežje kokkulepped käigupealt, praktiliselt ilma aruteluta. /.../ Venemaa ülemnõukogus hääletas vastu 5–6 inimest, Ukrainas 3, Valgevenes üksainus Lukašenka. Otsused võeti vastu püsti seistes ja vaimustusega. Mingi hullumeelsus, meeltesegadus.”¹⁹

Gorbatšovi seletuse juhtmotiiv on see, et Liidu lagunemine tähendas perestroika katkestamist-nurjamist, ja kõik, kes olid sellega seotud, olid uuenduskursi avalikud või varjatud vastased. Katastroof jäänuks tulemata, kui Jeltsini meeskond poleks “õigelt” teelt kõrvale keeranud. Reformitud, demokratiseeritud ja detsentraliseeritud Liit oleks eksisteerinud edasi uuendatud kujul ja Gorbatšov jätkanuks presidendina. Kui Gorbatšov kõneleb tänapäeval Liidust, siis mõtleb ta selle all

¹⁷ Samas, 172–174.

¹⁸ Samas, 181–183.

¹⁹ Союз можно было сохранить, 514.

esmajoones niisugust liitu, mille loomiseni kunagi ei jõutud, seda, mis heistus talle tema kujutluses kui erinevate etnoste, kultuuride, tsivilisatsioonide ja religioonide kooselu ideaalne vorm, mille sarnast polnud veel nähtud, kui “tõeline liit”, “kus meie teiega pole veel elanud”.

Gorbatšovi abid on oma endisele tööandjale üldiselt lojaalsed ka praegu ja kritiseerivad teda oma mälestustes mõõdukalt. **Georgi Šahnazarov**, **Anatoli Tšernjajev** ja **Andrei Gratšov** rõhutavad oma raamatutes eelkõige seda, et Gorbatšov võitles uuendatud Liidu eest ägedalt ning viimase võimaluseni, uskudes siiralt, et lahku minna on võimatu ja et Liidust loobumine on kõigi jaoks hukatus. Samas märgivad nad peasekretärist presidendi ebajärjekindlust ja selge programmi puudumist rahvusküsimuses; seda, et Gorbatšov jäi siin oma etapiviisilise plaaniga (enne poliitilised ning majanduslikud asjad ja seejärel rahvuslikud) sündmuste arengust selgelt maha. Algul võitles ta leninliku föderatiivsuskontseptsiooni taastamise eest, siis uuendatud föderatsiooni, reaalse föderatsiooni, konföderatsiooni, suveräänsete riikide liidu ja siis riikide liidu eest. Samal ajal olid mõned juba väljaastumisest teatanud.²⁰ Suurriiklasele iseloomulikult olid igasugused territoriaalsed muudatused Gorbatšovile vastumeelsed ja ta püüdis Liidust väljaastumist niipalju kui võimalik takistada ning küsimuse arutamist üldse edasi lükata. Kommunisti-internatsionalistina, kes, tõsi küll, arenes pidevalt sotsiaaldemokraatia suunas, lootis ta, et majanduslikud ja poliitilised reformid lahendavad rahvuslikud probleemid iseenesest. Gratšovi tabava ütluse järgi tekitasid reformid niisuguse olukorra, kus Liitu laiali saata ei saanud, aga säilitada samuti mitte.²¹ Gorbatšovi lähikondlased tunnistavad, et perestroika algataja aitas oma tegevusega Liidu lagunemisele paratamatult tublisti kaasa (mingil määral tunnistab Gorbatšov seda ka ise), kuid elas seda raskelt üle. Jeltsin seevastu ohverdas riigi kõhklemata võimule naasmise ja selle tippu tõusmise nimel.²²

SÜSTEEMI KRIITIKUD

Nõukogude võimuladviku viimaste tippude seas torkab mineviku ülikriitilise hindamisega silma **Aleksandr Jakovlev** (1923–2005), Gorbatšovi lähikondlane ja reformide ideoloog, keda on nimetatud perestroika arhitektiks või selle halliks kardinaliks. Demokraatiat jõuliselt apologiseerivates teostes rõhub ta nõukogude süsteemi ebaeetilisusele, selle vägivaldsusele (massirepressioonid) ja rõhutab eriti vabaduse puudumist.²³ 1994. aastal pöördus Jakovlev avaliku kirjaga Euroopa poliitikute ja üldsuse poole ettepanekuga mõista hukka kommunistliku režiimi

²⁰ **Tšernjajev, A.** 1991. aasta NSV Liidu presidendi abi päevik. Vagabund, 2006, 43, 266 jm; **Gratšov, A.** Gorbatšov. Olion, Tallinn, 2004, 225–227 jm.

²¹ **Gratšov, A.** Gorbatšov, 226.

²² Samas.

²³ Vt **Яковлев А.** Свобода – моя религия. К 80-летию со дня рождения. Вагриус, Москва, 2003.

kuriteod – Euroopa vaikus.²⁴ 2003. aastal ilmus tema kaheköitelise mälestuste raamatu “Mälu sügavik. Stolõpinist Putinini” (2001)²⁵ täiendatud ja uute, avalikustatud arhiividokumentide põhjal täpsustatud kokkuvõte “Videvik”. Sealt leiame kriitilist ka postsovetliku Venemaa kohta, kus Venemaa õnnetus – “ametnike autoritarism” – kestab Jakovlevi hinnangul edasi. Ametnike nomenklatuuri peab ta tagurlikuks jõuks ja süüdlaseks perestroika läbikukutamisel. Autori kinnitusele lasi Gorbatšov käest ajaloolise šansi aastail 1988–1989, kui maa oli veel okupeeritud bolševismi poolt. Ta ei tegutsenud otsustavalt, ei toetunud “demokraatiale altpoolt”, juhtivad nomenklatuuritegelased jäid kohtadele edasi ja 1990. aasta sügisest hakkas Gorbatšov katastroofiliselt kiiresti võimu kaotama. Jakovlev tunnistab, et nii tema kui Gorbatšov eksisid, kui lootsid demokraatlikule parlamendile, mille valimine oli kohtadel tegelikult parteilise nomenklatuuri käes. Partei kanti maha liiga hilja ja selle juhid korraldasid riigipöördekatse. Pärast putši ei tegutsenud Gorbatšov küllalt otsustavalt.²⁶

Rahvuslike vabadusliikumiste rolli käsitlemisel on Jakovlev demokraadi kohta hillitsetud, vastuoluline ja ebajärjekindel, neid hindab ta positiivselt üksnes teatava piirini. Ta kirjutab, et oli veendunud Nõukogude Liidu kardinaalse uuendamise vajaduses ja kõige ratsionaalsem tundus talle riigi vabatahtlik rahumeelne evolutsioon sõltumatute riikide vabatahtlikuks konföderatsiooniks. Seega siis umbes midagi samalaadset, kuhu Gorbatšov lõpuks välja jõudis. Kuid läks teisiti. “Valla pääses natsionalistlik võimuiha. Rahvuslikud huvid asendusid natsionalistliku demagoogiaga. Tulemuseks olid sõjad ja konfliktid sotsiaalse rahu asemel. Separatism on võimeline viima iga ühiskonna konfliktide tupikusse, kus igaüks vaenutseb igaühega. See pole rahvusliku vabaduse, vaid sügava lõhenemise ja vastasseisu tee. Parteilis-riiklikule eliidile olid rahvuslikud liikumised esialgu sotsiaalse destabiliseerimise ja Moskvale surve avaldamise vahendid. Kuid järk-järgult väljusid need kontrolli alt, nende eesmärgid muutusid rahvuslikest separatistlikeks. Lokaalne kommunism eliidi tasandil hakkas kiiresti evolutsioneeruma agressiivse suunaga lokaalseks natsionalismiks.”²⁷ Jakovlev märgib, et tuntud vene kirjaniku Valentin Rasputini retooriline küsimus Venemaa Liidust väljaastumise kohta oli esimene signaal tegelikust lagunemisest. Impeeriumi lõhestas ja hukutas vene natsionalism, mille eest oli autor hoiatanud juba varem. Natsionalismi karmis kriitikas jõuab Jakovlev tänasele Venemaale. Nüüd on natsionalism alasti, kirjutab ta. “Nüüd nimetab natsionalism end patriotismiks, segatud natsionaalbolševismiga, s.o natsismiga.”²⁸ Jeltsin ja Putin said kommunismi ja impeeriumi varemed. Nõukogude impeerium oli iseäralik, sest tal puudusid kolooniad. “Kogu impeerium oli bolševike koloonia.”²⁹

²⁴ **Анурõлд, Е.** Vaba sõna arhitekt sõdib edasi. – Maaleht, 2005, 5. mai.

²⁵ **Яковлев А. Н.** Омут памяти. От Столыпина до Путина, 1–2. Вагриус, Москва, 2001.

²⁶ **Яковлев А. Н.** Сумерки. Материк, Москва, 2003, 476, 504, 514–516 jm.

²⁷ Samas, 591.

²⁸ Samas, 592.

²⁹ Samas, 655.

2006. aastal ilmus demokraatliku Venemaa esimese peaministri ja Belovežje kokkulepete ühe autori **Jegor Gaidari** raamat “Impeeriumi hukk. Õppetunnid tänasele Venemaale”. Autori motoks on prantsuse diplomaadi Charles Maurice de Talleyrand’i kuulus aforism: “Täägile võib toetada, aga mitte istuda.” Ootuspäraselt püüab autor majandusteadlasena avada “impeeriumi demontaaži mehhanismi” majanduslikku külge ja analüüsida tehtud vigu, et need ei korduks. Liidu lagunemise eeldusena mainib Gaidar riigi poliitnilisust, kus venelasi oli vaid pool elanikkonnast. Kuid see pole kõige olulisem. Tähtsam on see piiramatu vägivald, mis valitses nõukogude ühiskonna igapäevaelus. Sellele rajatud riiklik organisatsioon polnud võimeline adapteeruma kaasaja muutuva reaalsusega ja pealtnäha tugev osutus tegelikult hapraks. Iseendast need eeldused veel impeeriumi hävingut esile ei kutsunud. Gaidar kinnitab, et just majanduskriis viis riigi lagunemisele. Naftahinnad pole küll peamine põhjus, kuid oma osa nad etendasid. Autor ei usu siin niisugust vandenõuteooriat, et naftahindade languse provotseeris USA spetsiaalselt Nõukogude Liidu hävitamiseks.³⁰

Gaidari sõnul oli Liidu lagunemine ootamatus, mis sai seaduspärasuseks. 1985. aastaks olid küpsenud eeldused sügavaks majanduskriisiks. Liiga hilja teadvustas Gorbatsšov katastroofi ohu, ettevõetud meetmed osutusid ebapiisavaks. 1989/90. aastal kaotas valitsus üha enam kontrolli riigis toimuva üle. Autor püüab anda mitmekülgset ülevaadet selle kohta, kuidas kriis arenes ja süvenes. Valitsus ei suutnud tagada elementaarset õiguskorda. Sotsialistlik majandussüsteem sai aga töötada üksnes karmi poliitilise režiimi tingimustes. Kui see kaob, siis variseb majandus kokku. Olukorda komplitseerisid populistlikud lubadused tõsta pensioni, palka ja abiraha. Võimu nõrgenemise ja poliitilise kontrolli kadumise tingimustes võistlesid liidulised ja vabariiklikud juhtkonnad selles, kes suudab Liidu finantsüsteemi laostamiseks rohkem ära teha. NSV Liidu ja VNFSV ülemnõukogu võtsid vastu otsuseid, mis olid finantsidega katmata. Kuigi finantskatastroof ja riigi pankrott maksejõuetuse näol oli lähenemas ning valuutavarud vähenesid tohutu kiirusega, jätkati “sõbralike” välisriikide ja vasakparteide toetamist veel 1990. aastal. Poliitiline kriis käsikäes majanduskriisiga ja toiduainete ning esmatarbekaupade varustamise lõppemine mitmes suure tööstusrajoonis süvendasid sotsiaalseid ja poliitilisi probleeme. Gorbatsšov ei soostunud ei radikaalse (N. Petrakov) ega mõõduka majandusreformi (L. Abalkin) projektiga ja lükkas otsustamist üha edasi. Olukord halvenes sedavõrd, et analoogiliselt 1918. aastaga hakati moodustama erakorralisi komisjone. Tarbekaupade defitsiidi ja tootmise langusega kaasnes võimuorganite suutmatus majanduslikke protsesse juhtida. President andis välja ukaase, mida polnud võimalik täita. 1991. aasta kevadeks muutus valuutakriis juhitamatuks. Kaevurite streigid kruvisid üles sotsiaalset pinevust. Eriti terav oli toiduainete ja ravimite puudus. Sõltuvus läänest kasvas, sealt paluti kiiret abi üha uute krediitide näol, aga mingeid meetmeid olukorra parandamiseks ei rakendatud. 1990. aasta lõpul palus valitsus läänelt ka humanitaarabi. Valuutaresevid said otsa ja import vähenes 1991. aastal kaks korda, Riigipank kaotas kontrolli raharingluse üle. Naftatootmine langes katastroofiliselt, 1991. aastal

³⁰ Гайдар Е. Т. Гибель империи, 81 жм.

väheneb naftaeksport poole võrra. Inflatsioon ja rahaemissioon võtsid tohutu ulatuse. Nii jõudis riik totaalise pankroti lävele.³¹

Nagu paljusid teisi autoreid huvitab Gaidari küsimus: kui juhtkond oleks tegutsenud õigesti, kas siis oluks võimalik majanduse krahhi vältida ja Liitu säilitada? Sellele küsimusele pole vastust, ütleb autor ja jätab otsad lahtiseks.

Gaidar arutleb, et autoritaarses paljurahvuselises riigis viib režiimi liberaliseerumine ja demokratiseerumine paratamatult niisuguste jõudude poliitilisele mobiliseerumisele, kes on valmis ekspuaterima rahvuslikke tundeid. Glasnost võimaldas kõigest avalikult kõnelda ja vene ajakirjanduses arutleti aastail 1988–1989 elavalt venelaste rõhumise üle Nõukogude Liidus, mida justkui kinnitasid majandusteadlaste arvutused liiduvabariikidevahelise kaubavahetuse ning väliskaubanduse saldo kohta maailmaturu hindades, mis summaarselt oli Venemaa suhtes ülejäägiga ligi 31 miljardit rubla, liiduvabariikidel, v.a Turkmeenia, oli aga bilanss negatiivne. Selle kahtlase metoodikaga saadud andmestiku järgi olid Eesti ja Läti 1988. aasta saldo järgi teistele vabariikidele ning esmajoones Vene NFSV-le “võlgu” kumbki 1,3 miljardit ja Leedu 3,7 miljardit rubla.³² Neid andmeid kasutas Eestis viibides ka Gorbatšov, öeldes, et Eesti on 1,5 miljardit teistele liiduvabariikidele võlgu.

Kevadeks 1991 sai Gorbatšov aru, et impeeriumi pole võimalik koos hoida, ja läks nüüd koostööle vabariikidega. 30. juulil 1991 nõustus ta ühekanalilise maksusüsteemiga, millega keskus sattus vabariikidest täielikku sõltuvusse võtmeküsimuses – riiklike kulutuste finantseerimises. Sisuliselt tähendas see Liidule kui ühtsele riigile kriipsu pealetõmbamist, mis andis lootust selle muutumiseks pehmeks konföderatsiooniks. Gaidari arutluse järgi sattus uuenduspoliitika ummikusse omaenda sisemiste vastuolude tõttu. “Säilitada impeeriumit jõudu mitte kasutades oli võimatu, püsida võimul impeeriumit mitte koos hoides oli samuti võimatu.”³³ Rahvuslikke liikumisi oleks saanud peatada ainult jõu ja repressioonidega, kuid liidulise võimu manööverdamise vabadus oli ette määratud läheneva finantskatastroofiga. Massiliste repressioonide korral oleksid lääne krediidid ära jäänud ja majanduslik kokkuvarisemine vältimatu, mis oleks minema pühkinud ka olemasoleva võimu. Jõudu küll kasutati (näiteks Thbilisis ja Vilniuses), kuid poliitiline juhtkond polnud valmis selle eest vastutust võtma, kirjutab Gaidar.

DISSIDENDI MEELEMUUTUS

Väitel, et Nõukogude Liit hävis USA teadliku ja ettekavatsetud tegevuse tagajärjel, on pooldajaid “patriootidest pistrike” hulgas nii Venemaal kui USA-s.³⁴ Deržavnikud Venemaal käsivad Liidu lagunemist kui CIA poolt sepistatud lääne ja NATO võitu. Selle seisukoha oponendid tuginevad asjaolule, et Liit lagunes

³¹ Samas, 206 jj.

³² Samas, 299; A. Granbergi ja V. Suslovi arvutused.

³³ Samas, 301.

³⁴ Selle kohta vt Шубин А. В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. Вече, Москва, 2005, 287.

just sel ajal, kui väline surve hoopis nõrgenes (relvastuse võidujooks pidurdus, Reagani tähesõdade plaan, nn strateegiline kaitsealgatus (SDI), kaotas endise tähenduse, Afganistanist lahkuti jne).

Välismaise sekkumise ja vandenõuteooria üks väljapaistvamaid esindajaid on tuntud filosoof (loogik), literaat ning dissident **Aleksandr Zinovjev** (1922–2006), kes on olnud opositsioonis iga valitsusega Nõukogude Liidus ja Venemaal; oli emigratsioonis aastail 1978–1999. Zinovjev on orwellikus stiilis kujutanud sarkastiliselt nõukogude elu ja gorbatsšovismi oma pessimistliku alatooniga sotsioloogilistes romaanides (esimene “Haigutavad kõrgused”, 1974), mille tõlked hakkasid Eestis ilmuma 1990/91. aastal.³⁵ Perestroikaajal oma eestikeelsete tõlkeramatute honorari Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteile annetanud Zinovjev asus hiljem üllataval viisil õigustama ja kaitsma Nõukogude Liitu, kelle juhid olid ta välismaale pagendanud. Tema viimane sotsioloogiline romaan “Vene tragöödia” (2005) ilmus kirjastuse Eksmo seerias “Kuum liin” poliitilise bestsellerina ja pälvis autori rahvusvahelise tuntuse tõttu laialdast tähelepanu. Nimetamisväärne on see, et mainitud seeria ühiskondlikku toimetuspõhisele kuuluvad sellised vene idee arendajad, eurasiaanlastest geopolitikud ja impeeriumi lagunemise kriitikud, nagu Leonid Anninski, Sergei Kara-Murza, Aleksandr Panarin, Vladlen Sirotkin ja Aleksandr Utkin.

Endine teisitimõtteleja ei hoiu kokku värve, kritiseerimaks postsovetliku maa “paljaksriisumise süsteemi” (*система ограбления*) ja antikommunismi Venemaal. Ta ei halvusta enam kommunismi, vaid vastupidi, peab selle kadumist tragöödiaks, sotsiaalseks katastroofiks, vene rahva suurimaks kaotuseks kogu tema pika ajaloo vältel.³⁶ See, mis aastail 1991–1993 Venemaal toimus, polnud demokraatlik revolutsioon, vaid “nõukogude kontrrevolutsioon”, antikommunistlik riigipööre lääne ja globalistide huvides. Lääne “viies kolonn” eesotsas Gorbatsšovi ja Jeltsiniga purustas läänest (esmajoonel USA-st ja NATO-st) saadud käsul kommunismi Venemaal. Käsu täitmise eest lubati uutel võimumeestel maa paljaks riisuda. Lääne diktaadi järgi muutis Jeltsini režiim endise suure maailmaderžaava lääne kolonisaatsiooni tsooniks. Venemaa ajaloo roll Gorbatsšovil, Jeltsinil, Jakovlevil, Gaidaril ja Kozõrevil. Terroristlike meetodeid kasutaval Ameerikal on nüüd tee maailmavalitsemisele vaba. See olevat saanud teoks seetõttu, et vene rahvas lasi end petta ja lollitada (*оболванить*), ja peab nüüd kollektiivse reetmise eest kallist hinda maksma. See oli tasu inimeste rumaluse, kergemeelsuse ja vastutustundetuse eest. Allakäik ja alandus kestis, kuni tuli Putin.³⁷

Zinovjevi sotsioloogilise romaani minategelane kuulub nõukogulaste, sovettide (*совок*), kommarite (*коммуняка*) põlvkonda ja nostalgitseb nõukoguliku kommunismi järele. Tema sovetinostalgia väljendub kokkuvõtlikult ja otsekoheselt järg-

³⁵ Vt **Zinovjev, A.** Gorbatsšovism. – Loomingu Raamatukogu, 1990, **XXXIV**, 12/13; **Zinovjev, A.** Katastroika. – Loomingu Raamatukogu, 1991, **XXXV**, 4–6; **Zinovjev, A.** Ela! – Loomingu Raamatukogu, 1991, **XXXV**, 44–46.

³⁶ **Зиновьев А. А.** Русская трагедия. (Политический бестселлер, Горячая линия.) Эксмо, Алгоритм, Москва, 2005, 9.

³⁷ Samas, 8–11, 199, 335–342, 495–498 jm.

mistes sõnades: “Nõukogude maailm oli minu. Kõigile puudustele vaatamata oli see minu kodu. Ma olin seal peremees. Ma olin vajalik. Postsovetlik maailm on mulle võõras. Kõigi selle väärtuste juures pole ma seal vajalik, olen üleliigne. Nõukogude maailmas oli mul kaitse – riik, partei, kollektiiv, sõbrad. Kogu nõukogude aastate vältel mind keegi ei löönud, keegi ei solvanud. Muskliid ja kaklusevõtted polnud vajalikud. Mõistus ja haridus olid tugevamad. Nüüd ei julge ma üksi pargis jalutada ja öösel kardan tänavatel käia. Mind on korduvalt solvatud. Peremehe ihukaitsja teenib palju kordi enam kui instituudi professor.”³⁸ Zinovjevi sõnul oli see ühiskond, kus miljonid elasid väärikalt, mitte just rikkalt, kuid rahuldavalt, tööpuudust polnud karta, arstiabi oli tasuta, laste tulevik kindel ja marksismi ning parteid võeti huumoriga.

Kui süsteemi kriis Nõukogude Liidus oli põhjustatud objektiivsetest asjaoludest (parandades inimeste elujärge, kaevas kommunism paradoksaalsel kombel iseendale hauda), siis perestroikaks nimetatud katastroofis aastail 1985–1991 domineerisid subjektiivsed tegurid, kirjutab Zinovjev. Perestroika tähendas nõukogude ühiskonna lammutamist ja häbiväärset kapituleerumist lääne ees külmas sõjas. Seejuures kasutas lääs ära vene kommunismi defekte ja Nõukogude Liidu nõrkusi. Lääne propaganda tohtu surve laostas nõukogude ühiskonna moraalselt-psühholoogiliselt ja ideeliselt. Selle vastu puudus nõukogude inimestel immuuniteet. Kommunism Nõukogude Liidus hävis mitte seetõttu, et lääne ühiskondlik organisatsioon oli parem, vaid konkreetsete ajalooliste tegurite, sh “vaenlase ülekaalu, võimuesindajate rumaluse ja argpükslikkuse, massilise reetmise” jms tõttu. 1991. aasta augustiputš oli “kahekeelse ja reeturliku” Gorbatsõvi ettekavatsetud provokatsioon lüüa kord majja võõraste kätega, mis aga andis kavandatud vastupidise tulemuse.³⁹ Ühes oma intervjuus kahetses Zinovjev kommunismi kritiseerimist oma varasemates teostes, kuna see olevat kahjustanud Venemaad.⁴⁰

KGB-LASTE VANDENÕUTEOORIA

Välisvandenõuteooriat esindab kõige ehedamal ja äärmuslikumal kujul KGB erukindralmajor **Vjatšeslav Šironin** oma intrigeeriva pealkirjaga raamatus “KGB – LKV. Perestroika salajased tõukejõud” seerias “20. sajandi ristikäigud”.⁴¹ Seda haiglaseks peetud teooriat-skeemi⁴² poleks vajagi lähemalt vaadelda, kui sel poleks mõjukaid toetajaid Venemaa endise ja praeguse eliidi hulgas. Lühidalt on selle skeemi sisu järgmine. Nõukogude Liit lagunes kapitalistliku välismaailma mõjul, keda kohapeal toetas n-ö viies kolonn, mis tegutses CIA näpunäidete järgi.

³⁸ Samas, 166.

³⁹ Samas, 178–181, 190, 207–228 jm.

⁴⁰ Suri dissident Aleksandr Zinovjev. – Postimees, 2006, 11. mai.

⁴¹ **Широнин В.** КГБ – ЦРУ. Секретные пружины перестройки. (Крестовые походы XX века.) Ягуар, Москва, 1997.

⁴² **Savisaar, E.** Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992. Kleio, Tartu, 2004, 194.

Nõukogude-vastase risticõja vaimseks isaks peab Šironin Zbiegniew Brzezinski, kelle käe all õppisid Columbia ülikoolis ka Jakovlev ja Kalugin. Nõukogude Liidu likvideerimise paneb ta süüks kirjule rahvusvahelisele seltskonnale, kuhu kuulusid Reagan, Gorbatšov, Ševardnadze, paavst Johannes Paulus II, vaenlase poolele üle jooksnud KGB kindral Oleg Kalugin, igat masti demokraadid, geopoliitilised atlantistid ja mondialistid, kes surusid Venemaale peale oma atlantilist mudelit USA juhtimisel. Lääs, esmajoones USA ja tema NATO liitlased, arendas Nõukogude Liidus hoolikalt ettevalmistatud destruktiiivset tegevust läbi mitmesuguste programmide, nagu Phare, Tasis, Sorose fond, Partnerlus Rahu Nimel, Balti hansa euro-regioon, koos plaaniga lahutada Venemaast Kaliningradi piirkond.

Läänel olnud idee moodustada Venemaa-vastane sõjalis-poliitiline liit ja “sanitaarkordon”, Musta-Balti mere konföderatsioon, mille eest hoiatas rahva-saadikute kongressil saadikugrupi Sojuz liider polkovnik Viktor Alksnis. Viidates kõrgetele allikatele julgeolekuorganites (tõenäoliselt Krjutškovile), kinnitab Šironin, et Liidu lagunemise katastroofis on süüdi Liidu läänemeelne juhtkond, kes ignoreeris järjekindlalt KGB hoiatusi ja lubas riigis vabalt tegutseda lääne eriteenistustel, kelle üle oleks KGB saavutanud võidu igal juhul, kuid Gorbatšovi meeskond takistas seda ega hoolinud KGB hoiatustest.⁴³ Otsesed Liidu hävitajad olid lääne nn mõjuagendid (*агенты влияния*). Neist tähtsaim olevat olnud poliitbüroo liige ja ideoloogiasekretär Aleksandr Jakovlev, keda Šironini sõnul peeti KGB-s koguni CIA residendiks. Jelena Bonner, Juri Afanasjev, Aleksandr Sobtšak, Gavriil Popov, Gennadi Burbulis, Galina Starovoitova, Valeria Novodvorskaja ja teised tuntud demokraadid olid kõik impeeriumi demonteerijad. Poliitbüroo liikmed Jakovlev, Eduard Ševardnadze ja Vadim Medvedjev ütlesid, et ohtu pole, ja soodustasid Liidu hävingut. Kas see oli nende saatuslik viga või kuritahtlikkus, küsib erukindral. Ta kinnitab, et perestroikaajal ilmusid välja kohalikud politikaanid, kes mängisid räpast mängu, igat sorti provokaatorid, kes püüdsid esile kutsuda kokkupõrkeid ja verevalamist, mille olevat ära hoidnud KGB külmavereline tegutsemine, ka Vilniuses jaanuaris 1991.

NSV Liidu KGB viimane esimees ja augustiputši korraldaja **Vladimir Krjutškov** on vandenõuteooria üks tuntumaid arendajaid, kes kirjeldab asju mõnevõrra vähem otsekoheselt ja valituma sõnavaraga kui tema endine alluv erukindral Šironin. Repressiivaparaadi juhi kolmas mälestusteraamat “Isiklik toimik. Kolm päeva ja kogu elu” (2001)⁴⁴ on enam-vähem kokkuvõtte tema 1996. aastal ilmunud kahekõitelisest teosest.⁴⁵ Uuendatud versioonis rünnatakse endisest tugevamini Jeltsinit, keda autor nimetab süngeks isikuks (*черная личность*) Vene ajaloos. Uusi nüansse on lisatud Gorbatšovi ja tema kaaskondlaste “riiki ja parteid lammutava” tegevuse kirjeldusse. Süvendatud on ka autori põhivaenlase – Ameerika imperialismi ja selle salasepitsuste – paljastamist, sh on juttu Kissingeri ja Brzezinski pärandist.

⁴³ Широнин В. КГБ – ЦРУ, 156–158.

⁴⁴ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. Олимп, АСТ, Москва, 2001.

⁴⁵ Крючков В. А. Личное дело, 1–2. Олимп, АСТ, Москва, 1996.

Suure osa üllitisesest pühendab Krjutškov Liidu vajalikkuse ja selle lagunemise kahjulikkuse tõestamisele.⁴⁶ Siin on autori märksõnadeks “reetmine”, “lõhkumine”, “kokkuvarisemine” (*развал*) ja “positsioonide loovutamine”. Gorbatšovi ja Jeltsini kõrval väärub Krjutškovi halvaks panu eriti Aleksandr Jakovlev, keda autor nimetab nõukogude ühiskonna “väljapaistvaks purustajaks”, Andropovi eeskujul “petturiks” (*проходимей*), “silmakirjatsejaks” ja “meie ajaloo kurjaks geeniuseks”. Jakovlevi suhtub ta ülima põlguse ja vihkamisega ning kahtlustab teda koostöös USA eriteenistustega.⁴⁷ Jakovlev ja Gorbatšov kui riigi ja partei lammutajad olid üksmeelset strateegia ning taktika küsimustes, kuna peremees oli neil üks – Washington, kellega nad olid end sidunud, väidab endine julgeoleku juht. Enne augustit 1991 olevat riik olnud ohtlikul määral välismaa “mõjuagentide” võimu all ja see inspireerinud “terveid jõude” impeeriumi hävitava uue liidulepingu sõlmimise vastu välja astuma.

Krjutškovi eriline huvi on KGB ja Riikliku Erakorralise Olukorra Komitee (GKTšP) tegevuse ilustamine. KGB hoiatas pidevalt läheneva katastroofi eest, kuid Gorbatšov ei võtnud teda kuulda ja õnnetus oligi käes. Krjutškov püüab lugejat veenda, et GKTšP tegevus oli õige, suunatud riigi kooshoidmisele ja isamaa päästmisele ning et midagi erilist ei juhtunudki. Putšistid olevat olnud patrioodid, kes tahtsid takistada destruktiivsetel jõududel – 1991. aasta esimesel poolel kujunenud nõukogudevastasel ühistrindel – riiki hävitada. Olevat tahtetud vaid anda löök ekstremistidele ja toetada “terveid jõude”. Gorbatšov olevat soovinud ise “korraloomisest” oma reputatsiooni huvides eemale jääda, nii nagu oli juhtunud varemgi, kui kasutati jõudu.⁴⁸ Erakorralise olukorra või selle ühe vormi – presidendivõimu – võimaliku kehtestamise küsimust arutati korduvalt aastail 1990–1991 Leedu, Läti, Aserbaidžaanis, Armeenias, Moldovas, Gruusias ja isegi Moskvas suhtes. GKTšP midagi uut ette ei võtnud, ta toimis nende ettevalmistuste raames, mis tehti varem presidendi enda korraldusel. Eriolukorra komitee olevat katkestanud oma tegevuse verevalamise vältimiseks, kinnitab KGB esimees.

PEAMINISTRI NÄGEMUS

Vandenõuteooria prominentsemaid esindajaid on perestroikaaja kauaaegne (1985–1990) valitsusjuht, praegu Vene NFSV Föderaalnõukogu Föderatsiooninõukogu liige **Nikolai Rõžkov**, kelle 2007. aastal ilmunud mahukas “Suure maa tragöödia”⁴⁹ on pühendatud suures osas just Liidu lagunemise ja rahvusprobleemide käsitlemisele. Endine peaminister, “tõeline patrioot” (Valentin Rasputini eessõnast),

⁴⁶ Samas, 346–377.

⁴⁷ Samas, 233–248, 257–258, 336–338 jm.

⁴⁸ Samas, 393–399.

⁴⁹ **Рыжков Н. И.** Трагедия великой страны. Вече, Москва, 2007. Varem ilmunud: **Рыжков Н. И.** Десять лет великих потрясений. Ассоциация “Книга. Просвещение. Милосердие”, Москва, 1995.

alustab oma raamatut Allan Dullese 1945. aasta plaaniga hävitada Liit, mis 40 aastat hiljem saigi teoks, kuid ameeriklased ei arvanud, et see juhtub nii kiiresti. Siis ilmus Gorbatšov, kes tegutses lääne huvides ja ainult kuue aastaga “andis läänele ära võimsa ülidersaava” (*сверхдержава*). Huvitavad on endise peaministri iseloomustused oma endistele kolleegidele. Gorbatšov ja Jakovlev on tema silmis meie aja kaks “pahaendelist”, “kurjakuulutavat” (*зловетцые*) figuuri, kes “reetsid suure deržaava ja oma rahva”, samuti “tühisus” Jeltsin, kelle õpetajad olid ookeani taga. Jakovlev olevat põlanud kõike seda, mis nõukogude inimesele püha, ta vihanud Suurt Oktoobrit 1917, nõukogude korda, komparteid, deržaavat, sotsialismi ja kolhoose ning suurde võitu suhtus ta küüniliselt. Jeltsin, “kodumaine Robin Hood”, olevat isiklike huvide nimel olnud valmis mistahes alatuseks, intriigiks ja reetmiseks.⁵⁰

Gorbatšovile heidab valitsuse esimees ette selge ja realistliku programmi puudumist sisepoliitikas (selle asemel improvisatsioon), laveerimist pahem- ning parempoolsete vahel, silmakirjatsemist ja valetamist ning vähest otsustavust tegutsemises; passiivsust opositsiooni mahasurumisel, natsionalistlike ja separatistlike, nõukogude- ning sotsialismivastaste jõudude ohjeldamisel ja läänelike väärtuste (õigusriik, eraomand, inimõigused), mis olid kattevarjuks USA juhitud globaliseerimisele, “kunstlikul” juurutamisel; partei (põhiseaduse 6. paragrahvi kaotamine) ja nõukogude likvideerimist, armee laostamist, KGB ignoreerimist jms, mis kõik viis perestroika destruktiivsesse faasi, kus ülidersaava lagunes ning Gorbatšov jäi oma ametist ilma. Perestroikaaja välispoliitika peamiseks negatiivseks tulemiks peab Rõžkov endise üleriigi taandumist teisejärgulisse rolli (selles on süüdi ka “provokaator” Ševardnadze) ja bipolaarse maailma kadumist ning USA mõju kasvu mitte ainult kogu maailmas, vaid ka Venemaal (levivad ameerikalikud väärtused ja elulaad).

Rõžkov veenab lugejaid, et vähemasti Baltimaaades olid rahvuslikud liikumised lääne eriteenistuste kätetöö, 1991. aasta 13. jaanuari verised sündmused Vilniuses oli provokatsioon, mille stsenaarium töötati välja välismaal. Pealöögi deržaavale andnud siiski “kodukasvanud reeturid”, “ebardid” (*выродки*), kes “mõnitasid kodumaad – lihast ema”, hävitasid võimsa riigi ja selle ühiskondliku korra. Destruktiivsete jõudude, viienda kolonni eesotsas olid “kangelased-purustajad” Gorbatšov ja Jeltsin. Kui “andetu ja otsustusvõimetu” Gorbatšov viis riigi kuristiku äärele, siis Jeltsin oma meeskonnaga andis viimase hoobi. Mitte GKTšP ei lagundanud riiki, vaid Jeltsin ja tema lähikondlased, kes kuulutasid Venemaa suveräänseks ja panid Belovežje kokkulepetega toime konstitutsioonivastase riigipöörde detsembris 1991. KGB esimehe Krjutškovi eeskujul väidab Rõžkov, et “Belovežje vandenõulased” Jeltsin, Gennadi Burbulis, Sergei Šahrai, Jegor Gaidar, Andrei Kozõrev ja Viktor Iljušin olid lääne “mõjuagendid” ning täitsid ookeanitaguste sõprade käsku. Riiki olevat lammutatud teadlikult ja plaanipäraselt, kusjuures dirigendi rollis oli USA. Autori stiilinäiteks nende sündmuste kirjeldamisel on niisugused jõulised metafoorid ja epiteedid, nagu “kamp lurjuseid”,

⁵⁰ Рыжков Н. И. Трагедия великой страны, 170–176, 183, 515 jm.

“suurim riigireetmine”, “koletislik kuritegu”, “genotsiid venemaalaste vastu”, “hirmus patt isamaa ees”, “tõeline tragöödia” ja “ülemaailmne häbi” (*вселенский позор*). Kui sadamate ja maade kaotamisest saanuksid teada Peeter Suur ja Katariina Suur, pööraksid nad end hauas ringi.⁵¹

Endine peaminister tunnistas tema poolt juhitud majanduse kriisi jõudmist, kuid ei pea selle põhjuseks mitte tootmissfääri vastuolusid, vaid kriisi poliitika-sfääris, ideoloogias ja juhtimises. Liidu lagunemisel olid nii sisemised kui välised põhjused. Peapõhjused olid sisemised – majanduslikud, sotsiaalsed ja parteilis-riiklikud, kusjuures destruktiiivsete protsesside detonaatoriks oli natsionalism.⁵² Venemaa kui “suure Euraasia tsivilisatsiooni” tulevikku näeb veteranpoliitik Rõžkov liikumises Kremli poolt väljakuulutatud “suveräänse demokraatia” läänest erinevat teed mööda.⁵³

FÖDERALISM – LIIDU LAGUNDAJA

Kui endine peaminister leidis, et perestroika läks vana korra lammutamisega liiale ja selle “head küljed” tulnuks säilitada, siis mõned teised autorid leiavad, et just valitsuse poliitika, sh rahvusküsimus, oli poststalinistlikul ajal rajatud väära-dele alustele, oli liiga liberaalne. Liberaaldemokraatliku partei väljapaistev tege-lane ja Riigiduumaa saadik **Aleksei Mitrofanov** kinnitab, et impeeriumi palju-rahvuselisus oli iseendast selle lagunemise objektiivne eeldus ning ainult tugeva tsentriga unitaariigina sai see koos püsida. Unitarismist järkjärguline taganemine algas juba Hruštšovi “rahvaste sõpruse” poliitikast, mis lasi ohjad lõdvemaks ja viis natsionalismi tugevnemisele ning kohalike natsionaalpoliitiliste eliitide tekki-misele. Need kontrollisid varimajandust ja muutusid autonoomseks poliitiliseks jõuks. Rahvuslik parteinomenklatuur oli Andropovi-järgsel ajal riikliku natsiona-lismi allikaks. Liidu administratiiv-territoriaalne korraldus rahvusliku printsiibi alusel võis teatud tingimustes saada lagunemise detonaatoriks. Gorbatšovi detsen-traliseerimise ja föderaliseerimise poliitika hävitas nõukogude unitarismi. Kohalik korrumppeerunud etnoeliit ja klannid, keda toetas Jeltsin Gorbatšovi vastu, hak-kasid kontrollima riigivara. Vabariikide elanikkond, v.a lääne rahadest elavad baltlased, sattus vaesusse ja õigusetusse. “Liiduline võim osutus jõuetuks mitte “suveräniseerimise” laine, liiduvabariikide natsionalismi, separatismi ja šovinismi ees, vaid ahnuse demoni ees, mis andis kõik eelised inimestele, kel oli poliitiline võim riigis, mis asus turusuhete tee.”⁵⁴ Kui Jeltsin kuulutas Venemaa suverään-seks, siis oli Liidu desintegratsioon vältimatu. Mitrofanov prognoosib uue super-tsivilisatsiooni tekkimist Venemaa ja Euroopa ühinemise baasil.

⁵¹ Samas, 561–635 jm.

⁵² Samas, 642.

⁵³ Samas, 47.

⁵⁴ **Митрофанов А. В.** Россия перед распадом или вступлением в Евросоюз. Ad Marginem, Москва, 2005, 50.

Vene patriootide üks liidreid duumasaadik **Dmitri Rogozin** kirjutab, et Nõukogude Liidu lagunemine polnud programmeeritud, selle hävitas kuritegelik võim valitseva ladviku massilise reetmise tulemusena. Kompartei moraalne laostumine tõi võimule nõrgad liidrid, avalikud reeturid ja kameeleonid, “argpüksid” ning “täieliku tühisuse” Gorbatsšovi ja “marasmiseerunud” poliitbüroo, kes ei suutnud kriisiolukorras riiki juhtida. GKTŠP ei tulnud toime isegi Gorbatsšovi ja Jeltsini arreteerimisega. Peale Stalinit õigeid mehi polnud. Lääne eriteenistused töötlesid parteitöötajaid ja neil olid tugevad positsioonid poliitbüroos ning keskkomitee sekretäride hulgas. Juba 1970. aastatel olid natsionaalseparatistid ja russofoobid jõudnud parteivõimu kõrgeimale astmele. Parteid kasutati tööriistana liidulise riikluse hävitamisel. Liiduvabariikide keskkomiteed soosisid paadunud natsionalismi. Ässitanud Liidu kallale etnilise šovinismi, pääses kommunistlik nomenklatuur riigivara jagamise juurde.

Rogozin on karmide jõuvõtete pooldja. Tõeline liider oleks tuginenud armeele ja KGB-le, kelle abiga tulnuks reeturid ning natsionaalseparatistid partei juhtkonnast kõrvaldada ja vangi panna. Ta oleks loobunud nn leninlikust rahvuspoliitikast, mis andis igale rahvale õiguse enesemääramiseks kuni lahkulöömiseni. Enesemääramisõigust tuleb tõlgendada kui rahvaste õigust elada suure vene rahvaga koos ühes riigis. Rogozini meelest on väljapääs ummikust vene rahvuslik-patriootliku liikumise programmis, mis muuhulgas näeb ette venelaste ühtse riigi taastamise. Kommunismile ja liberalismile alternatiivne vene rahvusliku taassünni idee tähendab õigust pidada end põlisrahvaks (*коренной*) põlistel (*исконный*) Vene maal väljaspool Vene Föderatsiooni: Krimmis, Ukrainas, Valgevenes, Kasahstanis, Dnestri-äärses ja Baltimaades; need on vene natsiooni pärusmaa (*родовая территория русской нации*).⁵⁵ Rogozini poliitilised vastased on teda süüdistanud rahvusliku vaenu õhutamises.⁵⁶

BALTIMAARDE ROLL

Vene avalikus arvamuses on laialt levinud müüt Baltikumist kui Liidu lagunemise peasüüdlasest.⁵⁷ Kuna impeeriumi kadumine on paljude silmis miinusmärgiga ja ülimalt kahetsusväärne ajaloosündmus, siis toetab niisuguse eelarvamuse levitamist Balti riikidest vaenlase kuju loomist. Vene teaduskirjanduses ja enamikus memuaarides on niisugune väärarvamus ümber lükatud ning öeldud selgelt, et vene faktor, Venemaa suveräniseerimine ja Jeltsini tegevus olid otsustavateks teguriteks Liidu lagunemisel. Liit oleks saanud edasi eksisteerida ka ilma Baltimaadeta, kuid ilma Venemaa, Ukraina ja Valgeveneta oleks see võimatu.

⁵⁵ **Рогозин Д. О.** Враг народа. Алгоритм, Москва, 2006.

⁵⁶ Samas, vt tsitaadid tagakanel.

⁵⁷ **Симолян Р. Х.** Россия и страны Балтии. РАН, Институт социологии, Academia, Москва, 2003, 52–53.

Baltlaste (*прибалты*) roll perestroikaaja poliitilises elus ja Liidu lagunemisel oli siiski ebaproportsionaalselt palju suurem kui nende tagasihoidlik osa impeeriumi hiiglaslikes inim- ning materiaalsetes ressurssides. See tõsiasi on hästi nähtav nii teadus- kui memuaarkirjanduses. Vene autorid on märkinud need valdkonnad, kus kolmele Balti liiduvabariigile kuulus pioneeri roll. Kokkuvõtlikult on need järgmised. Baltikumis tekkis massiline rahvuslik liikumine n-ö tsiviliseeritud rahulikus vormis, mis polnud suunatud mitte etniliste konfliktide lõkkele puhumisele ja massilise vägivalda eskaleerimisele nagu Kaukaasias (tüüpiline Armeenia-Aseri konflikt), vaid keskuse kontrolli alt vabanemisele kuni täieliku iseseisvumiseni. Eesti kuulutas end esimesena suveräänseks (Ülemnõukogu otsus 16. novembril 1988), millega algas nn seaduste sõda. Leedu kuulutas end esimesena iseseisvaks (Ülemnõukogu otsus 11. märtsil 1990). Baltikumis tekkis uus, komparteile alternatiivse poliitilise massiliikumise vorm – Rahvarinne (esimesena Eestis 1988. aasta aprillis), mis oli teistele eeskujuks. Liiduvabariikide komparteid ei represseerinud rahvuslikke liikumisi, vaid töötasid nendega koos, kaotasid oma võimu ja mõju. Baltikumist lähtus uue liidulepingu (ümber)sõlmimise idee, mille Gorbatšov esialgu tagasi lükkas, kuid hiljem võttis ta selle riskantse stsenaariumi üle. Eestis tuldi esimesena välja isemajandamise ideega (26. septembril 1987), mis võitis populaarsust üle Liidu. Baltikumis kadus esimesena kompartei monopol massiteabes, kompartei kirjastustes hakati trükkima “mitteformaalseid” materjale ka teistele Liidu piirkondadele. Baltikumis iseseisvusid kompartei vabariiklikud organisatsioonid esimestena (Leedu KP kuulutas end NLKP-st sõltumatuks 19. detsembril 1989). Balti saadikud esindasid rahvasaadikute kongressil Kremli läänelikku poliitilist kultuuri ja astusid liitu vene demokraatidega. Baltikumis (Leedus ja Lätis) kukkus jõukasutamine 1991. aasta jaanuaris läbi ja andis oodatule vastupidise efekti.⁵⁸

Gorbatšov-Fondi eelnimetatud dokumentide ja materjalide kogumikes on rohkesti andmeid Balti küsimuse sagedase arutamise kohta kõige kõrgemates sfäärides. See tänuväärne ja mastaapne materjal ootab põhjalikumat süvenemist ning kõrvutamist ajastu muude tõenditega. Esimene mulje kinnitab Balti asjade suurt osatähtsust ja erilist tähendust Liidu säilitamise-lagunemisega seotud dokumentatsioonis.

Gorbatšovi abide Gratšovi ja Tšernjajevi mälestustest ning märkmetest võib välja lugeda, et peasekretäri ja poliitbüroo Balti-poliitika, mis lähtus “ühtsest ning jagamatust”, oli tegelikult elust irdunud ja rajatud vääradele alustele – baltlasi iga hinna eest Liidus kinni hoida.⁵⁹ Gratšov kirjutab, et Gorbatšov ei orienteerunud Balti ajaloos ja mentaliteedis, samuti Balti riikide rahvusvahelisest õigusest tulevanev annekteeritud seisundis, mida lääneriigid ei tunnustanud. Ta ei kujutanud ette, et on olemas terveid rahvaid, kes on nõus maksma vabaduse eest mis tahes

⁵⁸ Vt **Симомян Р. Х.** Россия и страны Балтии; **Шубин А. В.** Парадоксы перестройки; **Пихоя Р. Г.** Москва.

⁵⁹ **Тšernjajev, А.** 1991. aasta, 33, 36 jm.

hinda.⁶⁰ Leedu oli tema kõige suurem valupunkt, sealt naasis ta lööduna, sealt ootas ta teateid Landsbergise ja Prunskiene vastase ülestõusu puhkemisest. Gratšov, Tšernjajev ja Šahnazarov kinnitavad, et Balti küsimus tulnuks lahendada konföderatsiooni, eristaatuse või kui miski enam ei aita, siis baltlaste vabakslaskmise teel, arvestades nende visadust ja USA survet.

Kui spetsiifiline erialakirjandus kõrvale jätta, siis pole palju neid töid, kus süüvitaks Balti liiduvabariikide seisundi eripära ajaloolistesse ja juriidilistesse nüanssidesse. Jegor Gaidar on üks väheseid autoreid, kes kirjutab otse, et Balti riigid tahtsid taastada iseseisvust, mille nad kaotasid Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimisel. Eesmärgiks oli reintegratsioon Euroopasse. Ta tõdeb, et Baltikumis tulid iseseisvust taotlevad jõud võimule demokraatlike valimistega. Sajudise võit Leedu Ülemnõukogu valimistel sillutas teed iseseisvust taotlevatele jõududele ka teistes vabariikides. Kevadel 1990 võtsid Balti riigid vastu suveräänsusdeklaratsioonid, kus iseseisvuse taotlus oli selgelt formuleeritud. Nende eeskujule järgnesid Moldova, Ukraina, Valgevene ja Venemaa. Baltikumi eripära oli selles, et seal toetas iseseisvust märkimisväärne osa metropolist pärit elanikkonnast. Gorbatšovi lääne survele vastuvõetud otsus 1991. aasta jaanuaris distantseeruda jõu kasutamisest andis ühemõttelise signaali, et Baltikumi iseseisvus on sündinud fakt.⁶¹

Enamik tänastest Nõukogude Liidu taastajaist pole oma projektides Balti riikidega avalikult arvestanud, küll aga räägivad nad Venemaa erilistest elulistest huvidest sealses piirkonnas. Deržavnikud, kes mõtlevad sõjalis-territoriaalsete kategooriatega, elavad Baltimaade “kaotust” kui impeeriumi tabanud “geopoliitilise katastroofi” üht negatiivseimat ilmingut ja tulemit raskelt üle. Nende jaoks tähendab otsese kontrolli kadumine Baltikumile üle Venemaa surumist Peetri-eelse territooriumi piiridesse, väljatõrjumist Euroopast, “surumist itta”, “rahvusvahelist häbi” ja alandust. Nende jaoks on Baltikum Vene impeeriumi ja Nõukogude Liidu kaotatud ala, mille “omamise” eest on verd valanud vene rahva paljud põlvkonnad. Deržaava eest võitlejate arvates on Balti riikide iseseisvus ajutine nähtus, kui Venemaa ajutise nõrkuse produkt, mitte kui nende maade rahvaste enesemääramise loomulik tagajärg. Moraal on selles, et Balti rahvad ei saa ajalooliselt kunagi tõeliselt iseseisvad olla. Nad ei ole seda ka praegu, kuna uued peremehed on nüüd Lääne-Euroopa, USA, NATO ja Euroopa Liit.⁶²

Dmitri Rogozin kirjutab, et alles pärast seda, kui Vene kroon võttis tagasi (*возвращая*) Baltimaad, avanes kohalikel hõimudel võimalus saada haridust emakeeles, tänu millele tekkis läti ja eesti rahvas. Stalini ajal olevat Eestile ära antud niisugused põlised Vene maad nagu Narva ja Jurjev (Tartu). Ent väike-rahvalik šovinism osutus palju hullemaks kui suurriiklik. “Parteinomenklatuur muutis uued “suveräänsed riigid” väikesteks õelateks impeeriumideks, kus rõhutakse venelasi ja teisi rahvaid.” Tallinna ja Riia venelased, kes toetasid iseseisvust

⁶⁰ Gratšov, A. Gorbatšov, 244–245 jm.

⁶¹ Гайдар Е. Т. Гибель империи, 296, 300, 370–376.

⁶² Рыжков Н. И. Трагедия великой страны, 243.

ning lootsid “elada Euroopas”, on nüüd pettunud, kirjutab Rogozin. Baltikum on tema väitel vene natsiooni pärusmaa, kus venelased on põlisrahvas.⁶³

Nõukogude Liidu eelviimane peaminister Nikolai Rõžkov on oma viimases raamatus “Suure maa tragöödia” pühendanud ligi 250 lehekülge (ca 40%) Baltimaade lähiajaloole. Tema kui “suveräänse demokraatia” pooldaja ja “patriootlikult meelestatud inimese” Balti ajaloo versioon näeb lühidalt välja niisugune. Venelased päätsid lätlased ja eestlased saksastamisest ning rahvuskultuuri kaotusest, võimaldasid kõigile kolmele Balti rahvale iseseisva riigi staatuse 1918. aastal, hoidsid ära nende vallutamise Saksamaa poolt 1940. aastal, vabastasid nad 1945. aastal. Nõukogude Liidu agressiivset tegevust, okupatsiooni ja anneksiooni rahvusvahelise õiguse järgi Baltikumis polnud, ühinemine Liiduga toimus Balti riikide valitsuste palvel, seega vabatahtlikult. Teise maailmasõja ajal toetas Baltimaade elanikkond natslikku okupatsioonivõimu, paljud sõdisid Nõukogude Liidu vastu ja osalesid karistusoperatsioonides venelaste, juutide ning teiste rahvuste vastu. Eesti karistussalklased tegutsesid Poolas, Jugoslaavias, Itaalias, Valgevenes, Ukrainas, Leedus, Leningradi, Pihkva jt oblastites. Holokaustis olid peamised tegijad kohalikud fašistid, kes olid julmemad kui sakslased. Eesti natsid asutasid Eestis üle 140 koonduslaagri, kus tapeti paljudest Euroopa riikidest toodud vange. Metsavennad on bandiidid ja küüditamised olid õigustatud. Rõžkov õigustab massirepressioone, kuna need olevat olnud seaduslikud ja “suunatud NSV Liidu terviklikkuse ning nõukogude ühiskondliku korra säilitamisele”. Teheranis, Jaltas ja Potsdamis pandi riigipiirid õiglaselt paika ning Helsingis (1975) kinnitati nende puutumatus, neid poleks tohtinud hiljem puutada. Sõjajärgsel ajal polnud Baltimaades okupatsiooni, valitses õitseng ja heaolu, kinnitab Rõžkov. Autor toob rohkesti arve Leedu, Eesti ja Läti majanduse, teaduse ning kultuuri arengu kohta nõukogude ajal, mil Balti vabariigid olevat arenenud dunaamiliselt. Ehitati sadu tööstusettevõtteid, sildu, tuhandeid kõigi mugavustega elumaju, polikliinikuid, haiglaid, sanatooriume, koole, lasteaedu jm. Okupatsiooniajal ehitati tegelikult välja veel üks Läti. Kõige tugevama impulsi rahvuskultuuride arenguks said Balti rahvad Liidu koosseisus. Liidus ei diskrimineerinud neid keegi, sissesõitnud venelased kohtlesid neid suure austusega. 1991. aastal anti baltlastele võimalus iseseisvuda. Vastutasuks aga nimetatakse venelasi okupantideks, migrantideks, muulasteks, mittepõlisteks jms, nende suhtes rakendatakse genotsiidi ja apartheidi-režiimi, nad on taandatud “õigusetu vähemuse” rolli. Eestlased on unustanud, et Venemaa andis neile hariduse ja aunimetused, avas neile tee maailma. Pole teada, mis paljudest neist oleks saanud, “kui neid poleks kaitsnud NSV Liidu kõigutamatult autoriteet”.⁶⁴

Iseseisvaid Balti riike näitab endine valitsusjuht ülimalt halvast valguses. Seal valitsevad natsionalistlikud etnokraatiad, patoloogilised russofoobid, kes kiusavad taga venelasi, tahavad hävitada vene keelt ja Moskva patriarhaadile alluvat õigeusu kirikut; nad on kehtestanud “koletislikud” (*чудовищные*) diskrimineer-

⁶³ **Рогозин Д. О.** Враг народа, 99–101, 117, 145, 283.

⁶⁴ **Рыжков Н. И.** Трагедия великой страны, 211–213, 217–218, 258–366 jm.

rivad seadused venelaste suhtes, toetavad tšetšeeni terroriste ja natsismi. Võimud soosivad fašiste ja neonatse, antifašistid ning ausad nõukogude inimesed vaevlevad vanglas; rüvetatakse ausambaid. Timukatest on tehtud kangelased, kes käivad vabalt ringi; patrioote aga kiusatakse taga ja pannakse vangi. Lätis ja Eestis kehtiv apartheidisüsteem toimib EL-i ja NATO soosimisel. Rõžkovi järeldused on lihtsad: Moskva peab rohkem sekkuma Balti riikide asjusse, kuna tänapäeva Venemaa ei ilmuta kahjuks järjekindlust oma kaasmaalaste kaitsmisel Baltikumis; 1999. aasta seadus kaasmaalastest Baltikumis ei tööta. Venemaa senine “tolerantne” joon on perspektiivitu. “On vaja uusi lähenemisi, uusi instrumente, uut ja aktiivsemat tegevust. Selle kohta on vaja riigi juhtkonna printsiipiaalset otsust. Ilma selleta jääb balti russofoobide ja nende soosijate suureks heameeleks kõik vanaviisi.”⁶⁵ Vene valitsus peab avaldama pidevat survet Balti riikidele. Patrioodid ja “õiged vene-maalased” (*истинные россияне*) peavad ilmutama kindlameelsust ja baltlastele mitte järele andma. Mitte Venemaa pole Leedule, vaid hoopis Leedu on Venemaale võlgu 67 miljardit USA dollarit.⁶⁶

Rõžkovi Nõukogude Liidu lagunemise käsitluses kuulub Balti vabariikidele eriline roll katalüsaatori ja detonaatorina. Nemad teatasid esimesena oma suveräniteedist ja Liidust väljaastumisest. “Andetu ja abitu” keskus jättis nad karistamata ning näitas sellega halba eeskuju Venemaale, Ukrainale ja teistele liiduvabariikidele. Kogu see “kurbmäng” tipnes septembris 1991 Riiginõukogu “ebaseaduslike” otsustega Balti riikide iseseisvuse tunnistamise kohta. Balti natsionalistlikud rahvarinded asusid Rõžkovi sõnul perestroika teise, destruktiiivse etapi (alates 1989. aasta keskpaigast) kuulutajate eesotsas. Leedu rahvarindest Sajudis kirjutab Rõžkov üllatavalt palju, pisiasjadeni välja. Kompartei ja KGB poolt looduna pööras see natsionaalradikalismi, mida soosis kahekeelne “perestroika arhitekt” Aleksandr Jakovlev. Baltikumis oli peamine kurja juur Landsbergis, kelle kõiki ettevõtmisi juhtisid lääne eriteenistused. Rõžkov tunnistab, et 13. jaanuaril 1991 saavutasid separatistid Vilniuse teletorni juures poliitilise võidu. Verised sündmused, millest Gorbatšov distantseerus nagu alati, andsid Leedu väljaastumiseks Liidust lõpliku tõuke ja mõjutasid selles suunas teisi liiduvabariike.⁶⁷

KGB esimehe Vladimir Krjutškovi mälestuste vaatevinkel Baltikumi sündmuste käsitlemisel ei erine oluliselt peaminister Rõžkovi omast. Tema sõnul olid Baltimaad niisugune piirkond, kus natsionalistid-separatistid, piiritagused õõnestuskeskused ja välismaa eriteenistused tegutsesid täiesti avalikult. KGB poolt tehtud analüüsile tuginedes väidab Krjutškov, et enamik Balti liiduvabariikide elanikkonnast oli Liidust eraldumise vastu.⁶⁸

⁶⁵ Samas, 244.

⁶⁶ Samas, 244, 278, 293–298, 324–336, 345.

⁶⁷ Samas, 198–209 jm.

⁶⁸ KGB analüüs näitas, et tervikuna võib poliitiliste pingete piirkonnas jagada inimesed kolme rühma: 1) 5–10% – Liidu ja sotsialistliku korra aktiivsed vastased; 2) 15–20% – aktiivsed Liidu ja sotsialistliku valiku pooldajad, kes korraldasid miitinguid ja koosolekuid ning tegid selgitustööd; 3) umbes 70% inimestest olid passiivsed, ootasid ja olid reserviks nii ühtedele kui teistele, aga kaldusid üldiselt säilitamise poole: **Крючков В. А.** Личное дело. Три дня и вся жизнь, 308–309.

1991. aasta 13. jaanuari veristest sündmustest Vilniuses on Krjutškovil oma versioon. Seal olevat KGB, armee ja siseministeerium hoidnud ära suure kokkupõrke “patriootlike jõudude”, Päästekomitee družiina ja Sajudise ekstremistide vahel. Eraisikute ja sõjaväelaste tulistajateks olevat olnud hoopis huligaanid.⁶⁹

KGB erukindral Vjatšeslav Šironini sõnul olid Balti liiduvabariigid valitud mondialistliku eriprojekti polügooniks, kus vabalt tegutsenud lääne eriteenistused katsetasid KGB-vastase võitluse meetodeid. Seal olevat loodud relvastatud põrandaalune organisatsioon ja tehtud ettevalmistusi, kuulutamaks regioon USA eluliste huvide piirkonnaks eesmärgiga muuta see proameerikalikku tüüpi kolooniaks. Autori fantaasialend viib ta Suur-Saksamaa taastamise idee juurde, mida Saksa strateegid kavandavat Balti hansapiirkonna projekti katuse all.⁷⁰ Erukindral süüdistab Balti separatistide soosimises eriti NLKP ideoloogiasekretäri A. Jakovlevi. Just tema õnnistusel olevat “reaktsiooniline ja fašismimeelne” Sajudis valla päästnud moraalse ning füüsilise terrori venekeelse vähemuse suhtes.⁷¹ Šironini väitel olid nii jaanuar 1991 Vilniuses kui augustiputš provokatsioonid Liidu lagundamiseks. Erukindral valgustab ka baltlaste rolli Liidu teistes piirkondades, kus nad olevat täitnud välismaiste õõnestuskeskuste ülesandeid, valmistades viimaste rahadega ette suuremastaabilisi provokatsioone, näiteks Taga-Kaukaasias Aserbaidžaanii-Iraani piiril.⁷²

LÕPETUSEKS

Eespool vaadeldud memuaaride autorite enamik on lähtunud eeldusest, et Nõukogude Liitu saanuks ja pidanuks säilitama seetõttu, et selle lagunemise tänapäeva ulatuvad tagajärjed on katastroofilised. Nad püüavad auditooriumi veenda, et just nende tollane tegevus oli katastroofi ärahoidmise seisukohalt õige. Ometi Liit lagunes. See viib pigem mõttele, et sügavasse kriisi jõudnud viimase impeeriumi eluiga polnud võimalik enam pikendada, tema krahh oli seaduspärane. Olnuks see juhus või ajaloo vingerpuss, siis jäänuks võimalus n-ö viga parandada. Ent ka kõige innukamad üliriigi ülistajad ei tee plaane impeeriumi taastamiseks endisel kujul ja saavad aru, et see on 21. sajandil võimatu.

Kahtlemata on Nõukogude Liidu kadumine maailmaajaloolise tähtsusega sündmus ja keskseim süžee mitte üksnes Venemaa, vaid ka Liitu kuulunud rahvaste lähiajalooks, mille mõtestamine seisab paljuski veel ees. Samal ajal aktualiseerib impeeriumi saatuse probleemi ühiskondlik tellimus – postimperiaalsete nostalgiate tugevnemine Putini valitsemisajal, mis on seotud tänaste venemaalaste identiteediotsingutega.

⁶⁹ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь, 316–320.

⁷⁰ Широини В. КГБ – ЦРУ, 169–172, 180–182, 185.

⁷¹ Samas, 172–173, 177.

⁷² Samas, 185.

Juhtpoliitikute mälestustest on kõigile küsimustele kompetentseid ja ausaid vastuseid asjatu otsida. Pigem tuleb leppida tõdede paljususega – nagu ajaloos üldse. Perestroikaaja juhtivad tegelased õigustavad oma tegusid, süüdistavad kunagisi vastaseid ja oponente ning võitlevad nii oma koha eest ajaloos. Vanade arvete klaarimine, avalik vaen ja vihkamine, teadlik valetamine ning provokatsioonid, laim ja võltsingud ning äärmine irratsionalism pole siin erandlikud nähtused. Esitatakse vastastikku ränki süüdistusi kuritegudes, genotsiidis, vandenõus, reetmises jms. Äärmusliku subjektivismi ja fantaasia viljaks võib pidada mitmesuguseid sise- ning välisvandenõuteooriaid, eriti neid, mis lähtuvad endisest KGB ringkonnast. Niisugused skeemid eitavad kas osaliselt või täielikult põhjalike reformide vajadust, õhutavad ksenofoobiat ja riikide- ning rahvustevahelist vaenu. Need autorid, kes aktsepteerivad muutuste ja perestroika vajadust ning seletavad toimunut süsteemi kriisiga, lähtuvad moderniseerimise kontseptsioonist. Mingit konsensuslikku vaatepunkti impeeriumi lagunemisele vene memuaarkirjanduses pole.

Nii Gorbatšov ja tema kaaskondlased kui ka deržavnikud, sh augustiputšistid-riigipöörjad, süüdistavad teineteist ning Jeltsini impeeriumi hävitamises. Jeltsini lähikondlased omakorda arvustavad Liidu juhtkonna “ebaadekvaatset” tegutsemist ja kalduvad üliriigi kadumise põhjuseks pidama pigem kommunismi ning nõukogude süsteemi kriisi.

Kõik Liidu säilitamise pooldajad, sh Gorbatšov, süüdistavad Liidu lagunemises kohalikku eliiti, separatiste, natsionaliste ja parteinomenklatuuri, kusjuures motiivina esitatakse mitte rahvaste vabadustahe, vaid soov pääseda riigivara jagamise juurde. Impeeriumi idealiseerijad jätavad enamasti rahvusküsimuse sisulise analüüsi kõrvale ja kõnelevad üksnes rahvuste enneolematust õitsengust nõukogude võimu ja sotsialismi ajal.

Memuaaridest nähtub, et Balti rahvaste vabadusliikumine etendas Nõukogude Liidu lagunemisel väga tähtsat, mõnes valdkonnas koguni teerajaja rolli, kuid peamine oli siin ikkagi Venemaa enda suveräniseerumine. Mõnede Baltikumist lähemalt kirjutavate autorite tööd lausa kubisevad võltsingutest ja propaganda-valedest. Vene teaduskirjanduses on poliitilisi spekulatsioone Liidu lagunemise teemadel märksa vähem.

Kuid ka vene eliidi demokraatliku tiiva suhtumises Baltikumi on toimunud nihe. Liitlastest ühises kommunismivastases võitluses on saanud “tänamatud natsionalistid”, kes keele- ja kodakondsuspoliitikaga diskrimineerivad venelasi. Nii deržavnikud kui demokraadid ei tunnista okupeerimist või kasutavad eufemismi “inkorporeerimine”. Kuigi Vene Föderatsioon on end ametlikult kuulutanud Nõukogude Liidu õigusjärglaseks, ei tunnista Balti küsimuses nende vahel seost. Demokraadid arvavad, et ajaloolise ülekohtu on korvanud see, et baltlased vabanesid 1991. aastal eeltingimusteta.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on kirjutatud sihtasutuse Eesti Teadusfond (grant nr 6896) toel.

THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION AS PRESENTED IN RECENT RUSSIAN MEMOIR LITERATURE

Toomas KARJAHÄRM

The article provides reference and analysis of the representation of the collapse of the Soviet Union in the memoirs written by Russian (Soviet) state and public figures, published in Russia predominantly within the past decade. The authors discussed include President of the Soviet Union and Secretary General of the CPSU Mikhail Gorbachev, his closest aides Anatoli Chernyayev and Andrei Grachov, writer and former dissident Alexandr Zinovyev, KGB chief Vladimir Kryuchkov, retired KGB General Vyacheslav Shironin, Chairman of the Council of Ministers of the Soviet Union Nikolai Ryzhkov, the first government head of the Russian Federation Yegor Gaidar, prominent politicians and members of the Russian State *Duma* Dmitri Rogozin and Alexei Mitrofanov.

The imperialistic nostalgia that has been rearing its head in Russia recently has made a substantial impact on political memoirs. Two contrasting opinions prevail as regards the debacle of the Soviet Union: (1) the downfall of the empire represented a natural course of events, and the Soviet Union ought to have been demolished long ago; and (2) the Soviet Union ought to have been preserved, which would have been indeed possible if the actions taken had displayed a greater degree of sensibility. Gorbachev and his opponents the *derzhavniks* agree that it would have been possible to sustain the Soviet Union. Both sides, however, keep accusing each other and President Yeltsin of destroying the state. The advocates of the modernisation theory, on the other hand, tend to blame the crash of the superpower on the crisis of communism and the Soviet system. The majority of the authors listed above proceed from the assumption that it was possible, and even more so, imperative to retain the Soviet Union seeing that the consequences of its disintegration extending into the present day are disastrous. They are trying to convince the audience of the correctness of their action from the perspective of avoiding the catastrophe.

It is useless to look for competent and honest answers to all questions in the memoirs of leading Russian politicians. Rather, one has to put up with the plurality of truths, as is common in historiography. The leading figures of the period of *perestroika* keep justifying their own actions and accusing their one-time antagonists and opponents, thus fighting for their place in history. Settling of old accounts, public enmity and hatred, deliberate lies and provocations, slander and fabrications and extreme irrationalism are by far not exceptional. Severe accusations of crime, genocide, conspiracy, treason, etc. are being hurled at one another. The various domestic and external conspiracy theories, particularly those originating in the former KGB circles, can be viewed as a fruit of extreme subjectivism and fantasy. The Russian memoir literature does not feature any consensus on the extinction of the empire.

All the advocates of the preservation of the Soviet Union, including Gorbachev, blame the collapse on the local elites, separatists, nationalists, and party *nomenklatura*, citing the desire to get a bite of the public property rather than the nation's desire for freedom as the leading motive. Those who idealise the empire mostly discard any actual analysis of the national issue, instead eulogising the unprecedented burgeoning of nations under the Soviet regime and socialism as such.

These memoirs demonstrate that the liberation movements of the Baltic peoples played a very important, in some aspect even pioneering role in the annihilation of the Soviet Union, whereas the principal underlying reason was Russia's own pursuit of sovereignty. Some *derzhavniks'* writings on the Baltic issue are overflowing with blatant fabrications and propaganda lies.

However, a shift has occurred in the attitudes of the democratic wing of the Russian elite towards the Baltic states. The former allies in the anti-communist struggle are now seen as "ungrateful nationalists" discriminating against Russians with their language and citizenship policies. Neither *derzhavniks* nor democrats recognise the occupation, instead using the euphemism "incorporation". Even though the Russian Federation has officially declared itself the legal successor of the Soviet Union, no association between these two entities is recognised as far as the Baltic issue is concerned. Democrats believe that historical injustice has been fully atoned for by the fact that the Baltic peoples were set free in 1991 without any preconditions.